

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.23>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ: ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Вишневська М.М.,
*здобувачка кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету УжНУ*

Вишневська М.М. Конституційно-правова відповідальність суб'єктів виборчого процесу: загальні засади.

У науковій статті розглянуто та проаналізовано загальні засади конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу.

Встановлено, юридична відповідальність у конституційному праві означає соціальну та публічно-правову відповідальність за порушення чинного конституційного законодавства України. Ця відповідальність може бути як прямою, види і міра якої встановлюються конституційним законодавством України (конституційно-правова відповідальність), так і опосередкованою, види і міра якої визначаються іншими галузями права України.

Визначено, нормативною основою конституційно-правової відповідальності є закріплення фактичних неправомірних дій в конституційних та законодавчих актах, які спричиняють конституційно-правову відповідальність. Фактичною основою виникнення конституційно-правової відповідальності є конституційне правопорушення, скоєне суб'єктом конституційно-правових відносин. Процедурною основою для виникнення конституційно-правової відповідальності є рішення, прийняте відповідним органом (посадовою особою) стосовно конституційного правопорушення.

Підкреслено, конституційно-правова відповідальність суб'єктів виборчого процесу забезпечує правильний перебіг виборів та дотримання демократичних принципів, а також гарантує, що вибори проводяться відкрито, чесно та з урахуванням прав та інтересів всіх громадян. Її законодавча регламентація та оптимальне практичне застосування є критично важливою для забезпечення демократії, легітимності та стабільності влади, оскільки вона включає в себе дотримання конституційних норм, захист прав виборців, забезпечення чесності та прозорості виборчого процесу та захист конституційного ладу в країні.

Резюмовано, при аналізі суті конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу слід враховувати, що основою для цієї відповідальності є їхня конституційно-правова природа та статус. Конституційно-правова відповідальність за порушення виборчого законодавства має суттєве політичне забарвлення, оскільки визначається участю суб'єкта у виборчих процесах, які стосуються організації виборів, їх проведення; визначення, кому належить здійснювати державну владу; охоплює взаємодію між державою та громадянами та відображає прагнення суб'єктів досягнути влади та впливу на формування загальних рішень держави, включаючи їхню керівну роль у цьому процесі.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, суб'єкти виборчого процесу, порушення виборчого законодавства, організація виборчого процесу.

Vyshnevskya M.M. Constitutional and legal responsibility of subjects of the election process: general principles.

The scientific article examines and analyzes the general principles of the constitutional and legal responsibility of the subjects of the election process.

It has been established that legal responsibility in constitutional law means social and public legal responsibility for violation of the current constitutional legislation of Ukraine. This responsibility can

be both direct, the types and extent of which are established by the constitutional legislation of Ukraine (constitutional-legal responsibility), and indirect, the types and extent of which are determined by other branches of Ukrainian law.

It was determined that the normative basis of constitutional and legal responsibility is the establishment of actual illegal actions in constitutional and legislative acts that cause constitutional and legal responsibility. The actual basis for the emergence of constitutional-legal responsibility is a constitutional offense committed by the subject of constitutional-legal relations. The procedural basis for the emergence of constitutional liability is a decision made by the relevant body (official) regarding a constitutional offense.

It is emphasized that the constitutional and legal responsibility of the subjects of the election process ensures the correct course of elections and compliance with democratic principles, and also guarantees that the elections are held openly, honestly and taking into account the rights and interests of all citizens. Its legislative regulation and optimal practical application is critical for ensuring democracy, legitimacy and stability of government, as it includes compliance with constitutional norms, protection of voters' rights, ensuring the honesty and transparency of the electoral process and protection of the constitutional order in the country.

In summary, when analyzing the essence of the constitutional and legal responsibility of the subjects of the election process, it should be taken into account that the basis for this responsibility is their constitutional and legal nature and status. Constitutional and legal responsibility for violation of election legislation has a significant political color, as it is determined by the subject's participation in election processes that relate to the organization of elections and their conduct; determination of who should exercise state power; covers the interaction between the state and citizens and reflects the desire of subjects to achieve power and influence on the formation of general decisions of the state, including their leading role in this process.

Key words: constitutional and legal responsibility, subjects of the election process, violation of election legislation, organization of the election process.

Постановка проблеми. Виборчий процес є однією з основних складових демократії в сучасному світі, оскільки надає громадянам можливість вибору представників і впливу на формування владних органів. Так, виборчий процес визначається конституційними нормами і законами, які регулюють вибори на різних рівнях влади, є механізмом для виявлення волі громадян і визначення того, хто буде представляти їх інтереси у владних органах. Вибори є одним з головних засобів громадянського контролю над діяльністю владних структур і визначенням соціального договору між владою і народом.

Виборче право спрямоване на врегулювання основних принципів демократичного управління, зокрема проведення виборів, та система виборів, що визначається для формування представницьких органів на основі результатів голосування, відіграє важливу роль у забезпеченні демократичних засад проведення виборів. Встановлення типу виборчої системи, її характеристик та особливостей є питанням політичної доцільності і повинно вирішуватися парламентом в рамках його конституційних повноважень, з урахуванням дотримання конституційних принципів і демократичних стандартів організації та проведення виборів. У зв'язку з цим не має необхідності в закріпленні типу виборчої системи у Конституції України [1].

Виборче право – це особиста можливість кожного громадянина України активно брати участь у виборах і мати можливість бути обраним до різних рівнів влади, як державної, так і місцевої, забезпечуючи це в умовах вільного обміну думками та інформацією, свободи вираження своїх поглядів та переконань. Важливою частиною цього права є повага до волевиявлення кожної людини, її права на демократичний вибір та повага до результатів виборів [2]. Так, відповідно до положень статей 38, 70, 71, 76, та 141 Конституції України, основою виборчого права є можливість кожного громадянина України вільно бути обраним та обирати на виборах, висуваючи свою кандидатуру або голосуючи за представників у державні органи влади та органи місцевого самоврядування. Це право забезпечується на засадах рівності та загальності, є прямим [3].

Визначення типу виборчої системи, її характеристик та особливостей вважається питанням політичної доцільності та підпорядковане вирішенню парламентом в межах його конституційних повноважень, за умови дотримання конституційних принципів та демократичних стандартів у проведенні виборів. Держава зобов'язана забезпечити вільне волевиявлення громадян України

та повагу до результатів цього волевиявлення, регулюючи та організовуючи виборчий процес на демократичних засадах та з використанням демократичних процедур. Крім того, важливим є впровадження ефективного контролю за проведенням цих процедур для запобігання будь-яким зловживанням або маніпуляціям, включаючи контроль за виборчими списками партій [4].

Стан опрацювання. Проблематика конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу була предметом наукового аналізу таких науковців як: Ю. Бисага, О. Бандурка, Ю. Барабаш, А. Кім, О. Марцеляк, В. Нестерович, М. Ставнійчук, Ю. Тодика, Ю. Шемшученко та ін.

Мета роботи полягає у дослідженні загальних засад конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу.

Вклад основного матеріалу. Юридична відповідальність у конституційному праві означає соціальну та публічно-правову відповідальність за порушення чинного конституційного законодавства України. Ця відповідальність може бути як *прямою*, види і міра якої встановлюються конституційним законодавством України (конституційно-правова відповідальність), так і *опосередкованою*, види і міра якої визначаються іншими галузями права України, такими як адміністративне, кримінальне і т. д.

Юридична відповідальність у конституційному праві охоплює різні аспекти. Вона застосовується як у широкому розумінні, включаючи конституційну, адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення норм чинного законодавства, так і у вузькому розумінні, як спеціалізований, галузевий вид юридичної відповідальності, що передбачений самим конституційним правом [5].

Дослідники із різних галузей, включаючи правознавців, політологів, філософів та соціологів, станом на сьогодні досліджують питання конституційно-правової відповідальності. Проте, у вчених немає єдиного погляду на природу та суть конституційно-правової відповідальності, відсутнє чітке визначення понять та ознак, пов'язаних із нею, а також основи для її виникнення і багато інших питань. Також існує розбіжність у поглядах на класифікацію форм та видів конституційно-правової відповідальності.

У своїй монографії «Конституція України: проблеми теорії та практики», опублікованій у 2000 році, Ю.М. Тодика зазначає, що вивчення конституційно-правової відповідальності як наукової і практичної проблеми конституціоналізму потребує розгляду наступних теоретичних питань:

1. пояснення самостійності конституційно-правової відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності, що передбачає визначення цілей, завдань і функцій конституційно-правової відповідальності, а також її взаємозв'язку з політичною відповідальністю;
2. розгляд підстав і механізмів притягнення до конституційно-правової відповідальності;
3. вивчення тенденцій розвитку та нормативно-правового закріплення конституційно-правової відповідальності і т.д.

Паралельно з цим науковець визначає напрямки наукових досліджень конституційно-правової відповідальності на основі таких концептуальних положень:

1. визнання конституційно-правової відповідальності як окремого правового інституту, що потребує закріплення у конкретних законах, що регулюють правовий статус державних інституцій та посадових осіб;
2. встановлення, що зазначений різновид відповідальності може стати оптимальною моделлю вирішення важливої державно-правової проблеми і не обов'язково потребує окремого закону для регулювання [6].

Звичайно, юридична наука не встигла повністю розвинути систему конституційно-правової відповідальності загалом. З іншого боку, важко не зауважити розрив між теоретичними дослідженнями та реальною практикою. Навіть коли наука поступово надає більше конкретного змісту поняттю «конституційно-правова відповідальність», законодавець досі не включив цей термін до своїх нормативних актів [7].

Н. Стецюк розглядає конституційно-правову відповідальність як особливий вид юридичної відповідальності, визначений нормами конституційного права, який існує у сфері відносин, пов'язаних з конституційним правом і проявляється у негативних наслідках для осіб, що порушують конституційно-правові норми [8].

Л. Наливайко розглядає конституційно-правову відповідальність як спеціальну категорію соціальної та юридичної відповідальності, яку визначають норми конституційного права, та котра

існує в рамках конституційно-правових відносин, має своїх власних суб'єктів, механізми реалізації та санкцій. Її сутність полягає у застосуванні примусових заходів впливу відповідно до закону за порушення конституційних норм (ретроспективний аспект) і в обов'язковому дотриманні правових норм в майбутньому (позитивний аспект) [9].

Схожої позиції дотримуються В. Погорілко та В. Федоренко, які вказують на те, що конституційно-правову відповідальність можна розглядати як окрему категорію юридичної відповідальності, яка визначається нормами конституційного права та спрямована на стимулювання суб'єкта конституційно-правових відносин до позитивних дій, наслідки яких виходять за межі вимог конституційних норм (позитивний аспект), або на відповідь держави на конституційне порушення (правопорушення) у вигляді негативних наслідків [5].

В. Копейчиков розглядає позитивну юридичну відповідальність як обов'язок дотримуватися своїх зобов'язань перед громадянським суспільством, правовою системою, групою та окремою особою. Щодо ретроспективної юридичної відповідальності, автор розглядає її як специфічні правові відносини між державою та правопорушником, що виникають внаслідок державного примусу. Такі відносини характеризуються засудженням незаконного вчинку та покладанням на правопорушника обов'язку нести відповідні наслідки, які можуть бути особистого, майнового або організаційного характеру за вчинене правопорушення [10, с. 34].

Дослідник О. Іваненко розглядає конституційно-правову відповідальність виключно у ретроспективному значенні та визначає її як одну з форм юридичної відповідальності, котра полягає в накладанні через державний примус на порушника правових норм негативних наслідків. Таким чином, застосування санкцій до особи, яка порушила правила, означає покладання на неї юридичного обов'язку та примус до відповідальності за свої дії [11].

Щодо підстав настання конституційно-правової відповідальності з точки зору юридичної науки, можна виділити два типи: нормативно-правові та фактичні. *Нормативно-правові підстави* включають в себе збірність конституційно-правових норм, які визначають принципи, підстави та процедуру застосування конституційно-правової відповідальності. Ці норми регулюються виключно національним законодавством у галузі конституційного права України. *Фактичні підстави* визначаються наявністю юридичного факту конституційного порушення. Тобто, вони виникають внаслідок самого конкретного юридичного порушення Конституції [12].

Так, *нормативною основою* конституційно-правової відповідальності є закріплення фактичних неправомірних дій в конституційних та законодавчих актах, які спричиняють конституційно-правову відповідальність.

Законодавча база конституційно-правової відповідальності складається із Конституції України, законів України та різних нормативно-правових актів, які приймаються різними органами державної влади та місцевого самоврядування. Проте, деякі дослідники вказують на нечіткість та фрагментарність формулювання окремих порушень конституції. Також відсутній ефективний механізм притягнення осіб до конституційно-правової відповідальності, що призводить до зловживань в цій сфері та порушує принцип невідворотності винесення відповідальності [13].

Фактичною основою виникнення конституційно-правової відповідальності є конституційне правопорушення, скоєне суб'єктом конституційно-правових відносин.

Для виникнення конституційно-правової відповідальності обов'язковим є наявність конкретних дій або бездіяльності, що є об'єктивною стороною порушення конституційних норм. Санкції, тобто юридичні наслідки за конституційний порушення, визначаються чинним конституційним законодавством [12]. Конституційні санкції передбачають можливі зміни в конституційно-правовому статусі особи, яка вчинила конституційний порушення, і можуть мати наслідком втрату її конституційної правової суб'єктності [14].

Санкції конституційно-правової відповідальності мають важливу особливість, а саме їхній відсутній майновий характер. Це означає, що вони не передбачають фінансові штрафи або компенсації. Санкції в цьому контексті охоплюють заходи владно-примусової дії, спрямовані на вплив на організаційну структуру державних органів, серед яких доцільно виділити такі:

- позбавлення повноважень (вилучення чи обмеження певних повноважень, які є основою правового статусу суб'єкта, що може впливати на його здатність виконувати певні функції та обов'язки);
- скасування правових актів – у рамках конституційно-правової відповідальності можуть бути скасовані правові акти, видані суб'єктом, який порушив конституційні норми, з метою від-

новлення нормального конституційного порядку. Зазначені санкції також охоплюють наступні дії та наслідки:

- встановлення складу конституційного порушення в діяльності посадової особи та проведення процедури імпичменту;
- встановлення факту неналежного виконання своїх повноважень представницьким (законодавчим) органом та його розпуск;
- прийняття резолюції недовіри урядові та його відставка;
- визнання діяльності політичної партії неконституційною та її розпуск;
- висновок про неможливість виконання обов'язків главою держави з огляду на стан здоров'я та його зміщення з посади;
- встановлення фактів систематичних порушень виборчого процесу, які заважають визначенню результатів голосування, та визнання результатів голосування неконституційними [15];
- примус для виконання конституційних обов'язків;
- вираження негативної оцінки щодо нормотворчої діяльності суб'єкта [16].

Відтак, санкції конституційної відповідальності спрямовані на захист конституційних норм і забезпечення дотримання конституції, вони можуть впливати на організаційну та функціональну діяльність суб'єктів, що порушили конституційні норми.

Процедурною основою для виникнення конституційно-правової відповідальності є рішення, прийняте відповідним органом (посадовою особою) стосовно конституційного правопорушення.

Однією з визначальних особливостей конституційно-правової відповідальності є її головна мета, яка полягає в захисті Конституції. На відміну від інших видів юридичної відповідальності, які мають більш широкий спектр завдань, конституційно-правова відповідальність спрямована переважно на забезпечення і захист конституційних норм. Вона виникає у разі порушення конституційних норм і контролюється відповідно до конституційного законодавства.

Конституційно-правова відповідальність суб'єктів виборчого процесу забезпечує правильний перебіг виборів та дотримання демократичних принципів, а також гарантує, що вибори проводяться відкрито, чесно та з урахуванням прав та інтересів всіх громадян. Її законодавча регламентація та оптимальне практичне застосування є критично важливою для забезпечення демократії, легітимності та стабільності влади, оскільки вона включає в себе дотримання конституційних норм, захист прав виборців, забезпечення чесності та прозорості виборчого процесу та захист конституційного ладу в країні. Дотримання таких засад забезпечує громадянам право визначати свою майбутню політичну реальність.

Конституційно-правова відповідальність суб'єктів виборчого процесу відображає важливий аспект їх правового статусу в системі демократичного управління та передбачає, що особи, які беруть участь у виборчому процесі як кандидати, виборці, члени виборчих комісій та інші суб'єкти, мають обов'язок дотримуватися конституційних норм і законів, що регулюють виборчий процес.

Усі суб'єкти виборчого процесу зобов'язані дотримуватися конституційних норм та виборчого законодавства, що включає в себе забезпечення рівних умов для всіх кандидатів, виборчих кампаній, право виборців на голосування та інші аспекти, які забезпечують чесність і прозорість виборів.

Конституційно-правова відповідальність є невід'ємною складовою правового статусу суб'єктів виборчого процесу і служить засобом забезпечення дотримання фундаментальних демократичних принципів та легітимності виборів. Суб'єкти виборчого процесу повинні гарантувати, що результати виборів відповідають волі виборців і відображають дійсну політичну ситуацію в країні. Цей аспект включає в себе проведення чесних підрахунків голосів, врахування скарг і апеляцій, а також готовність нести відповідальність за порушення законів під час виборчого процесу.

Порушення виборчого законодавства може спричинити наслідки у вигляді конституційно-правової, кримінальної, адміністративної, цивільно-правової, та дисциплінарної відповідальності. Відмінності між цими видами відповідальностей полягають у підставах, які можуть бути правовими, фактичними або процесуальними, у виді санкцій, у складі суб'єктів, що несуть відповідальність, та у процедурній формі їх застосування. Такий підхід є дієвим нормативно-правовим захистом виборчих прав громадян [17].

Основи конституційно-правової відповідальності як загальної категорії, тобто система правил і принципів, за якими суб'єкти влади можуть бути притягнуті до відповідальності за порушення конституційних норм, перш за все, формалізовані і викладені в Конституції України. Щодо

офіційного закріплення конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу у законодавстві України, слід зауважити, що в даний час вона не має повного офіційного формального вираження.

Інститут конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу, як і феномен конституційно-правової відповідальності в цілому, має на меті гарантувати охорону та збереження самої Конституції (Основного Закону) країни з метою забезпечення стабільності конституційного ладу, дотримання конституційності та законності в діяльності влади, а також для того, щоб уникнути узурпації влади.

У контексті конституційно-правової відповідальності існує принцип солідарної відповідальності для членів колегіальних органів, задіяних у процесі організації та проведення виборів в Україні, за їх протиправні дії. Особливістю такої відповідальності є те, що вона настає не лише за фактичну вину учасників, але й враховує суб'єктивний аспект правопорушення. Втім, кожен член колегіального органу, який бере участь у неправомірних діях, несе індивідуальну додаткову відповідальність залежно від ступеня його участі. Одночасно, державний орган чи орган місцевого самоврядування може бути притягнутий як субсидіарний відповідач за протиправні дії своїх посадовців або службових осіб. [17].

Висновки. При аналізі суті конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу слід враховувати, що основою для цієї відповідальності є їхня конституційно-правова природа та статус. Важливо відзначити, що конституційно-правова відповідальність суб'єктів виборчого процесу ґрунтується на правових нормах, а не політичних.

Так, звісно, конституційно-правова відповідальність за порушення виборчого законодавства має суттєве політичне забарвлення, оскільки визначається участю суб'єкта у виборчих процесах, які стосуються організації виборів, їх проведення; визначення, кому належить здійснювати державну владу; охоплює взаємодію між державою та громадянами та відображає прагнення суб'єктів досягнути влади та впливу на формування загальних рішень держави, включаючи їхню керівну роль у цьому процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Висновок Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої системи) (реєстр. № 1017) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 16 грудня 2019 року № 8-в/2019.
2. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев'ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України „Про вибори народних депутатів України“, пункту 3 розділу II „Прикінцеві та перехідні положення“ Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про вибори народних депутатів України“ щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі“ (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) від 21 грудня 2017 року № 3-п/2017.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України) від 26 лютого 1998 року № 1-пн/1998.
4. Погорілко В., Федоренко В. Конституційне право України. Академічний курс: підруч.: У 2 т. Т.1 / за ред. В.Ф. Погорілка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. 544 с.
5. Тодика Ю. Конституція України: проблеми теорії і практики: монографія. Х.: Факт, 2000. 608 с.
6. Демиденко І. Теоретико-правове розуміння конституційно-правової відповідальності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2004. № 6. С. 354–362.
7. Стецюк Н. Конституційно-правова відповідальність в Україні: поняття, особливості, суб'єкти. *Проблеми державотворення і захист прав людини в Україні: матер. XI регіональної науково-практичної конференції*. 2005. С. 145–146.

8. Наливайко Л. Проблеми визначення поняття, специфічних ознак та функцій конституційної відповідальності. *Право України*. 1999. № 10. С. 45–50.
9. Погорілко В., Федоренко В. Конституційне право України: підручник. К.: Наукова думка; Прецедент, 2006. 344 с.
10. Правознавство: підручник / ред. В. Копейчиков. 7-ме вид., стер. К.: Юрінком Інтер, 2003. 736 с.
11. Іваненко О. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Київ, 2007.
12. Погорілко В., Федоренко В. Юридична відповідальність за порушення конституційного законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2001. № 1. С. 30–38.
13. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: монографія / В. Антонечко, М. Баймуратов, О. Батанов та ін.; За ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. К.: Атіка, 2007. 864 с.
14. Скрипнюк О. Конституція України та розвиток теорії та практики конституційно-правової відповідальності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 6 (92). С. 41–48.
15. Мала енциклопедія конституційного права / за заг. ред. проф. Ю. Бошицького; Київський університет права НАН України. К.: Кондор Видавництво, 2012. 462 с.
16. Ткаченко Ю. Форми (види) конституційно-правової відповідальності. *Форум права*. 2013. № 2. С. 549–555.
17. Тимошенко І. Юридична відповідальність за порушення виборчого законодавства України: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук; спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ. 2010. 24 с.
18. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Харута В.Ф. Реалізація принципу народовладдя: доктринальні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч. 1. 2023. С. 79–86.
19. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Натуркач Р.П. Правотворчість судової влади при здійсненні правосуддя, як джерело виборчого права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 11–16.
20. Белов Д.М., Парламентська реформа в Україні: виклики та перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 4. 2023. С. 25–29.